

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

УДК 340.15(3)(09)

Костицький Михайло Васильович – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, заслужений юрист України, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Охарактеризовано історію філософії права країн і народів Стародавнього Сходу. Аргументовано зв'язок цієї теми з кризою хронології в історичній науці. Визначено джерела та зміст тогочасних передфілософських і філософсько-правових ідей.

Ключові слова: передфілософські та філософсько-правові ідеї; релігія як передджерело філософсько-правових ідей; індуські, єгипетські й іранські філософсько-правові ідеї.

До країн і територій Стародавнього Сходу належать Індія, Китай, Іран, Месопотамія, Єгипет, Палестина. Виникнення держави й права в більшості з них датовано III–II тисячоліттям до н.е. Зважаючи на системність форм суспільної свідомості (міфології, релігії, моралі, права, філософії, мистецтва, науки), їх взаємозв'язку та взаємодії, можна констатувати, що розроблення й упровадження етико-релігійних і правових ідей у кодифіковані законотворчі системи в країнах і на територіях Стародавнього Сходу неможливе без високого рівня розвитку суспільної свідомості, онтологічного й космогонічного усвідомлення Буття, розуміння соціуму [1].

Донині збереглися тексти чи фрагменти кримінального закону єгипетського фараона Горемгеба (приблизно 1350 р. до н.е.), кодекс фараона Бокхочіса (VIII ст. до н.е.), шумерські тексти царів міст-держав Ладама – Урукагіни (приблизно 2400 р. до н.е.), Іра – Ір. – Намму (приблизно 2060 р. до н.е.), Ісіну – Ліпіт – Іштара (1875 р. до н.е.), аккадський кодекс з Есзунну (XIX або XVIII ст. до н.е.), авторство якого приписують цареві Білаламі.

Найбільш відомим на той час був кодекс вавилонського царя Гаммурабі (панував у 1628–1686 рр. до н.е., за іншими даними 1792(3)–1750 рр. до н.е.). Цей кодекс поєднав у собі більш ранні норми та правові ідеї, закладені у вищезазначених законодавчих актах шумерського й аркадського періодів.

У Стародавній Індії до приходу аріїв (XXVII та XX ст. до н.е., за іншими даними – XV ст. до н.е.) існували харапська й мохенджодарська цивілізації з високим рівнем суспільної організації. Але від них, як і від індійської цивілізації арійської колонізації, до нас не дійшли тексти законодавчих актів. Морально-правові приписи містились у Ведах – релігійно-філософських текстах. Кодекс законів Ману, створення якого датують II ст. до н.е. – I ст. н.е. (за іншими даними – від XII ст. до н.е.), є переважно збірником етичних приписів і настанов, аніж нормативно-правовим актом.

Найбільш схожими за змістом на правові акти є Дхармашастра Яджнавальк'ї (Книга мудреця Яджнавальк'ї) та Артхамастра (сфера діяльності суддів).

Стародавній Китай досягає високого рівня цивілізації, зокрема створення держави, у XVI–XV ст. до н.е. Характерним для історії Китаю є то становлення регіональних держав, поєднання їх у централізовану державу, то знову розпад на окремі держави.

Донині збереглося законодавство централізованої держави доби Чжоу (XII–VIII ст. до н.е.), Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу), Цінське уложення про покарання, законодавчі акти початку династії Хань.

До стародавніх цивілізацій належить ірано-арійська (перська), що виникла внаслідок арійської колонізації.

Арії прийшли до Ірану в той самий час, що і в Індію (III тисячоліття до н.е. – XV ст. до н.е.). На відміну від Індії, вторгнення до Ірану не мало завойовницький характер, а тому тривало досить довго (до X ст. до н.е.). Арії поступово розділились на два народи, які формували дві різні релігійні традиції: брахманізм (Індія) і зороастризм (Іран). Останню пов'язують із діяльністю жерця високого рівня посвяти й пророка Зороастра чи Заратустри, приблизний час життя якого – X–VI ст. до н.е. Засади зороастризму викладено в гатах (гімнах, повчаннях) та священній книзі зороастризму «Авесті». Остання складається з «Вендідад» – зводу законів і приписів, спрямованих на відвернення злих сил і демонів, «Вістеред» – молитовних пісень, «Ясни» – молитов, що проголошували під час богослужінь і жертвоприношень як звертання до божеств, «Яшт» – хвалебних гімнів зороастрійським божествам та «Малої Авести» («Хорде Авесто»), що містила короткі молитовні тексти на кожен день 30-денного сонячного циклу (астрономічного місяця). З індо-іранського, а пізніше авестійського періоду до нас не дійшли законодавчі акти, а правові приписи переплітаються з релігійними й етичними у двох редакціях «Авести» та гатах Заратустри.

Інтерес становить ігнорована в СРСР і країнах так званого «соціалістичного табору» історія держави та права, філософія права стародавніх євреїв, які в XVII ст. до н.е. організують союз 12 племен (колін), а потім і державу (остання датується приблизно 1230 р. до н.е.). Серед пам'яток права виділяють декалог Мойсея (даний йому Іеговою на горі Сінай), Тора (Закон), де наявні 613 приписів поведінки єврея, книга суддів, книги царів, Книга повчань Соломона. Як і в інших стародавніх східних державах, в Ізраїлі правові приписи були пов'язані з етичними та релігійними нормами, тому їх порушення трактували як гріх перед Богом. Однак, на відміну від інших релігійно-етичних і правових систем, єврейській системі притаманні значна конкретизація та деталізація, відображена в Талмуді (останній виглядає як коментування Тори).

Виникнення й розвиток стародавньої філософії права зникає в нетрях тисячоліть людської історії. Ця філософія права має двоєдине джерело – законодавчі акти та релігійно-етичні системи.

Що чому передує – встановити неможливо. Напевно, соціальні норми (моралі, релігійні, правові, міфологічні тощо) у давні часи не диференціювалися, а становили комплекс правил поведінки людини, її прав і обов'язків перед богами, правителями, суспільством, народом. У системі цих соціальних норм відведено місце і для людини, її внутрішнього світу, добра й зла, справедливості та несправедливості, істини й помилки (неістини), правди та кривди. У кожній стародавній країні це вирішувалося по-своєму, залежно від домінування міфології чи релігії, історичного та соціального досвіду, ідеалів і цілей.

Філософсько-правові ідеї формувалися еволюційним шляхом, починаючи від первісного суспільства. Народження стародавньої філософсько-правової думки – це розвиток частини індивідуальної та суспільної свідомості, світогляду, що передбачає взаємодію правової свідомості з іншими її видами (релігійною, міфологічною, моральною тощо), а не завдяки боротьбі проти віри (як стверджують прихильники матеріалістичної діалектики).

Нині набули популярності гіпотези про місце й час зародження людської цивілізації, роль певних рас і народів у її започаткуванні та популяризації культури, зокрема правової, серед інших народів. Науковці досліджують гіпотезу шумерського (протошумерського) походження цивілізації, культури й права. У сучасних умовах на теренах Росії та України поширеною є арійська концепція зародження цивілізації чи арійської «естафети» від легендарної загиблої цивілізації Гіпербореї (Арктиди) через землі сучасної України та північно-східної Росії до Північної Америки, Японії, Індії, Іраку, Шумеру, Єгипту, Китаю, Еллади. На підтвердження цієї гіпотези вказують результати розкопок Трипілля, Кам'яної Могили біля Мелітополя та Асгарда біля Омська в Росії. Вивчаючи напрацювання вчених-математиків А. Фоменка і Г. Носовського з Московського університету, які понад 40 років здійснюють науковці розвідки в цьому напрямі, ґрунтовно ревізують всесвітню хронологію, історію та її періодизацію, зокрема історію Росії. Автори стверджують, що в XV ст. світову хронологію сфальсифікував Йосип Скалігер, а доантичні й античні події (троянська війна, падіння Єрусалима, греко-перські війни, похід Олександра

Македонського та ін.) відбувались у період середньовіччя (І тисячоліття н.е.). Такі міркування серйозно впливають і на періодизацію розвитку філософії та філософії права.

Для аналізу розвитку філософії права й створення системи етичних і правових норм важливе значення має мова та винайдення письмових знаків, алфавіту. Найдавнішою усною та писемною мовою, що дійшла до наших часів, є санскрит, привнесений аріями в Індію та Іран (за семантикою, морфологією, синтаксисом вона є наближеною до сучасної української та інших слов'янських мов). Фахівці констатують зв'язок санскриту з давніми перською, шумерською, єгипетською мовами, мовою давньої держави Еламу, еллінською та іншими мовами. Ідеться про синтез запозиченого санскриту з місцевими мовами: дравідійською – в Індії, протошумерською та семітськими мовами (аркадською, аморейською, хурритською), зендською, еламською – в Еламі та Середній Азії, єгипетською мовою – у Єгипті.

Санскритом написано Веди – пам'ятку індоарійської культури, що складається із самхітів, брагманів, араньяків, упанішад.

Ці збірники стали джерелом релігійно-правових приписів (дхарм), авторами яких були брахмани – вища каста жреців, мудреців. Зміст Вед у письмовій чи усній традиціях привнесли арії з початком колонізації Індії та Ірану. Політико-правові трактати в Індії з'являються аж у V–IV ст. до н.е. під назвою «артхашастри», які уклали представники вже другої касты – кшатрії, тобто воїни та правителі. Так, у «Артхашастрі, чи науці про політику», авторство якої приписують Каутільї – раднику й міністру царя Чандрагупти I, наведено відомості про адміністрацію, фінанси, судочинство, злочини та покарання. Відмінною рисою Артхашастр порівняно з Ведами є те, що право, політика, управління розглядаються не в комплексі з нормами моралі й релігії, а з огляду на державну вигоду та практичну користь (артху). Це свідчить про становлення світських засад політики й права.

Індійську філософію права в контексті загальної філософії (протофілософії) умовно можна поділити на:

- 1) ведійський період (III тисячоліття до н.е. – 600 р. до н.е.);
- 2) епічний період (600 р. до н.е. – 200 р. н.е.);

3) період сутр (від 200 р. н.е.);

4) схоластичний період (від II ст. н.е.).

Перший період означений розвитком Вед, індійського ведичного ідеалізму, коли думки й світогляд викладали, а точніше оспівували, у мантрах, гімнах, брахманах та упанішадах.

До цього періоду належать і Закони Ману (Манавадхармашастра) як брахманістська концепція нормативного регулювання поведінки людей. Безпосередній правовий зміст мають нечисленні статті, розташовані переважно в 8 і 9 розділах серед 12, що містять загалом 2650 статей. Головна риса законів Ману – закріплення кастового (варни) стану, недоторканність брахманів і кштаріїв, права власності з 10 років, визначення шлюбу як угоди за якою чоловік купує собі жінку, збереження таліону й ордаліїв, невіддільність суду від адміністрації тощо. Зазначені закони відкидали насилля над особистістю, а також убивство. Покарання трактували як силу, що управляє людьми й охороняє їх. Водночас було передбачено смертну кару як покарання (крім брахманів), калічення, вигнання, тюремне покарання [2–3].

Другий період починається з раннях упанішад і закінчується даршанами, або системами філософії. Він означений створенням епосів «Рамаяна» і «Махабхарата». Ідеї упанішад було демократизовано та відображено в «Бхагавадгіті». У цей період виникає буддизм як своєрідне відгалуження брахманізму й інші нові релігійні течії на основі індуїзму (джайнізм, шайвізм, вайшнавизм). Ці нові релігійні системи чи релігії (буддизм) розвиваються паралельно. У них питання права, держави, політики перебувають на другому плані. Центральною була тематика звільнення людини від страждань через правильні життя, прагнення, судження, рішення, увагу, зосередженість, мову, поміркованість [4].

У межах цього періоду триває трактування сансари як коловороту перевтілень і карми як закону відплати. Людина є причиною наявної в неї долі, вона сама собі є суддею, а майбутнє визначає власною поведінкою.

Буддизм передбачає чотири постулати, святі істини, що стосуються загалом життя людини:

- 1) жити – значить страждати;
- 2) причина страждань – бажання;
- 3) для того, щоб позбутися страждань, треба відмовитися від бажань;

4) шлях позбавлення бажань – сповідування вчення Будди.

Для самовдосконалення необхідно правильно: розуміти буддійські істини, думати, розмовляти, діяти, обрати спосіб життя, здійснювати моральний аналіз власних дій, контролювати себе, зосереджувати увагу, відповідати за стан самосвідомості, зосереджуватись і медитувати. Буддизмові імпонує централізація державної влади, збереження традицій та усталених правил, відмова від активної боротьби з несправедливістю, орієнтування на індивідуальне спасіння шляхом досягнення нірвани.

Джайнізм, що виник майже одночасно з буддизмом, є переважно етичним вченням. Він трактує людину як дуальну сутність: по-перше, як матеріальну (аджива), а по-друге – духовну (джива).

Поєднує їх тонка матерія тіла карми. Для людини найбільш значущими є три цінності:

- 1) правильне розуміння, зумовлене правильною вірою;
- 2) правильне пізнання, що дає правильне знання;
- 3) правильне життя.

Важливим у джайнізмі є впорядкування світу, пов'язане з вченням про душу, обмежену карою. Душа є недосконалою, оскільки ототожнює себе з тілом; причиною залежності душі від тіла є пристрасті людини, а причиною останніх є незнання життя. Вивільнення душі досягається аскезою. Для джайнів обов'язковим є добровільна згода на те, щоб завдавати шкоди живому, не брати чужого, не вдаватися до сторонніх балачок, не вживати наркотичних засобів тощо.

Загалом різноманітні етико-релігійні вчення індуїстської культури ґрунтуються на нормах людської поведінки, що становлять синтез правил етики, релігії та права.

Однією з найбільш давніх країн Сходу був Єгипет, що виник у долині Нілу більше ніж п'ять тисячоліть тому. Згідно з

науковими гіпотезами, землі Єгипту в доісторичний та історичний періоди близько чотирьох разів колонізували арійці.

За іншою гіпотезою, єгипетська цивілізація є залишком цивілізації загиблої 13 тисячоліть тому легендарної Атлантиди.

Кінець IV тисячоліття до н.е. є часом поступового об'єднання єгипетських областей долини Нілу, Верхнього і Нижнього Єгипту здійсненого першим фараоном Міною чи Манасом (наведено дати від 4000 чи 3000 р. до н.е.). Об'єднання Єгипту завершує додинастичний період, з якого починаються нові періоди в розвитку країни:

- архаїчний;
- давнього царства;
- середнього царства;
- нового царства;
- пізній;
- еллінський (Александр та Птоломеїв);
- римський.

Єгипетську державу було створено як абсолютну теократичну монархію на чолі з фараоном, якого вважали земним утіленням бога Гора. Фараону належала вся земля, люди та їх власність. Марксизм трактував стародавній Єгипет як східну деспотію, рабовласницьку державу. Це спростовують новітні дослідження, як і твердження про те, що піраміди будували раби. Їх було мало, порівняно з рештою населення, тому значні суспільні роботи (будівництво іригаційних споруд, пірамід, храмів, палаців) виконували вільні працівники. Державне управління здійснювали візир (тіату), намісники в провінціях, чисельні чиновники й писарі. Правоохоронні функції виконували меджеї – кочівники з Нубійської постелі. Армія була регулярна, а на час війни її поповнювало ополчення.

Важливе місце в суспільстві посідали храми та жреці, оскільки пантеон у Єгипті був значним (кілька десятків звіроподібних богів аборигенів і божества індоарійського походження, привнесені в долину Нілу арійцями в IV тисячолітті до н.е.). Загальнодержавним богам було присвячено десятки храмів із тисячами жреців, які там служили. Храми були не лише

релігійними центрами, а й осередками розвитку теології, філософії, науки, медицини, культури.

Для світогляду стародавніх єгиптян люди, суспільство, боги, Всесвіт, тварини й рослини, природа мали однакову сутність. Людина була мірилом оцінювання всього, що перебувало поза нею. Боги в Єгипті були покровителями людей, територій, усієї країни. У релігійно-міфологічному світогляді домінував морально-соціоморфічний смисл буття богів. Незважаючи на досить строкатий і суперечливий характер давньоєгипетської міфології, вона передбачала впорядковану ієрархією богів, що було перенесено на соціум через боголюдину – фараона. Право стародавніх єгиптян ґрунтувалося на релігійних принципах, боги його вручили людям під час «творення» світу, а отже, власне на богів і було покладено відповідальність за встановлення правопорядку, який втілювала богиня Маат – дочка верховного бога Ра, позбавлена антропоморфних рис (ім'я її перекладається як «істина», «справедливість», «порядок», «правда»). У цій соціоморфній міфології (понятті) полягає сакральний, космологічний зміст у поєднанні із соціальним морально-правовим смислом. Маат підтримує гармонію та порядок не лише у Всесвіті, а й у людському суспільстві. Фараон як бого-цар – це єдиний творець законів. Однак його законотворчість обмежується прецедентом. Як верховний суддя фараон є жрецем Маат (як й інші судові чиновники), а отже він мусить керуватися не лише своєю волею, бажанням, а й сутністю Маат (праведністю, істиною, справедливістю) [5]. Детально розроблене єгипетське законодавство слугувало підґрунтям розроблення законодавства Месопотамії та Стародавньої Греції.

У Стародавньому Єгипті було достатньо розроблено питання цивільного права: власності, угод, заповітів, сімейного права.

Кодифікованого права в Єгипті не було. Закони мали досить гуманний характер. Чоловіки й жінки були рівними перед судом. Сім'я перебувала під правовим захистом. Покарання за злочини були досить суворими. Судочинство становило досить складну систему та було не відділеним від адміністрації. У суді доказами слугували документи й покази свідків (зазвичай трьох).

З огляду на характер релігії єгиптян, віру в життя після смерті чи воскресіння (як із богом Осірісом), люди були зобов'язані бальзамувати покійників, забезпечувати гробниці провізією. Згодом ці обов'язки за певну винагороду (здебільшого частину доходу із земельного володіння покійного) виконували жреці.

Значний етичний і правовий інтерес становить «Давньоєгипетська книга мертвих», у якій акцентовано увагу на головній події в житті єгиптянина – його похороні. Усе попереднє життя людини слугувало підготуванням до мандрівки в загробний (потойбічний) світ. Адже саме після смерті можна було істинно оцінити вчинки людини за її життя. Після смерті померлий постає перед судом божеств, де у формі «сповіді заперечення гріхів» він звітує за своє життя перед 42 богами посмертного суду. Ця сповідь складається із 42 заперечень щодо вчинення гріхів, більшість серед яких були б порушенням норм моралі та права. Зокрема, померлий звертається до божеств таким чином:

*«Слава тобі, о великий Боже, Владико істини Ніб – Маат!
Я знаю тебе, я знаю твоє ім'я, я знаю імена 42 богів, які живуть
із тобою в цій Залі Двох Істин Маат...*

Я не вчиняв гріхів супроти людей.

Я не обманював там, де перебувають обидві Істини.

Я не принижував Бога.

Я не вчиняв убивства.

Я не вчиняв перелюбу...».

Імовірно, пересічний єгиптянин навряд чи міг знати напам'ять усю «Книгу мертвих». Це швидше сфера жреців. Але положення потойбічної сповіді з 42 пунктів він мусив знати й за життя. Тобто ці пункти релігійних, етичних і правових вимог супроводжували єгиптянина впродовж життя. Синтезований зміст цих вимог викладено в декалогу Мойсея – єгипетського жреця найвищого рівня посвяти.

На відміну від Єгипту, Месопотамія була батьківщиною кількох цивілізацій: шумерської (арійської), аккадської (інтегративної), вавилонської та ассірійської (останні дві семітські). Попри певні відмінності, Месопотамії притаманні засвоєння досвіду попередньої цивілізації та наступність. Це дає підстави з певними застереженнями говорити про єдиний

вектор розвитку цивілізації у Дворіччі й подібність державно-правових систем, що в ньому виникали.

У месопотамському світогляді божество трактували як силу, що створила порядок із хаосу (пізніше цю ідею запозичили елліни). Підтримував загальний космічний порядок верховний бог як небесний монарх. Спочатку це був шумерський Ан, аккадський Ану, а потім правитель, цар, який був представником божества на землі. Він мав утілювати на землі божественну волю, управляти твердо й справедливо, видавати закони, слідкувати за їх дотриманням і, за потреби, застосовувати примус. Цар мав ніби божественний мандат на законотворчість і правозастосування.

З Месопотамії донині дійшло набагато більше кодифікованих законодавчих актів, ніж з інших стародавніх країн. Вони написані шумерською та аккадською мовами. Для цих «кодексів» характерною є наявність вступної частини, де додається духовне й моральне обґрунтування наступного тексту. Кожен цар оголошував, що він, видаючи закон, діє від імені бога та в його інтересах, прагнучи зробити суспільство більш справедливим, упорядкованим, законотворчим. У кодексі «Ліпіт-Іштер» чільне місце посідають сімейні цінності, у кодексі Гаммурабі – потреба в знищенні тих, хто чинить зло, а також захисті слабких від сильних. На стелі, де нанесено текст 282 статей кодексу, зображено Гаммурабі, який стоїть перед богом сонця Шамашем, що перебуває на троні. У вступній частині кодексу цар обіцяє піднести правосуддя над людьми ніби сонце, щоб воно осяяло землю світлом.

У Вавилонії було запроваджено традицію наносити тексти законів на кам'яні стели, виставляючи їх у містах держави (цю традицію пізніше запозичили елліни та римляни). За змістом ці та інші кодекси в Месопотамії були простими, зрозумілими й доступними. Правосуддя здійснювали царі й адміністративна влада. Справи переважно розглядали на регіональному рівні. Сторони представляли свої доводи усно. До того ж, викликали свідків, подавали письмові докази. Ті, кого викликали для надання показів, присягалися на священному символі місцевого бога (тому слухання часто проводились у храмах). Лжесвідчення каралося за законом і за божественними правилами. Якщо судді

не змогли дійти згоди, то застосовувались ордалії – «суд ріки», коли обвинуваченого кидали до річки: якщо він впливав – уважався невинним, коли тонув – винуватим. Судові вердикти, записані на глиняних табличках, оголошував глашатай.

Покарання в Месопотамії були жорстокими й мали на меті превентивну функцію. Застосовувались смертна кара, калічення, тілесні покарання, штраф, спалення тощо [6].

Однією з найдавніших цивілізацій є Китай, писемна історія якого налічує майже п'ять тисяч років.

Виникнення та розвиток філософії в Китаї пов'язують із періодом династії Шан XI–VIII ст. до н.е. За іншими даними, це VIII–III ст. до н.е. Цей період називають також епохою китайської мудрості. Було сформовано десять філософських шкіл, шість із яких слугували підґрунтям китайської філософії, а саме:

- 1) школа служивих людей (жу цзя), або конфуціанська школа;
- 2) школа моїстів (мо цзя);
- 3) школа даоситів (дао цзя);
- 4) школа законників або легістів (фа цзя);
- 5) школа номіналістів або софістична (мін цзя);
- 6) школа прихильників вчення про «їнь» і «янь» (їнь ян цзя).

Першим китайським філософом був Кун-Фу-Цзи, учитель Кун, чи по-європейськи Конфуцій (552–479 рр. до н.е.). Його вчення перетворилося на релігію та визначає свідомість китайського народу майже 2,5 тис. років. Головною ідеєю конфуціанства є пошук засобів приборкання стихійного норову народу, примирення його з імператором, формування людини нового типу – женьшень (шляхетної людини). Особа мусить знати й виконувати норми поведінки, виявляти любов до інших, традицій, імператора, батьків, вищих посадовців. Обстоюючи ці принципи вчення, Конфуцій запропонував ідею «виправлення імен», використання правильних та адекватних назв і понять, що мають виправити ситуацію й змінити становище в суспільстві на краще.

У суспільстві все повинно бути тривалим і стабільним, мати власне місце. Конфуцій уважав, що якщо імена неправильні, то мова суперечлива, справи не матимуть успіху, правила поведінки люди не будуть сповідувати, а покарання та штраф накладатимуть

неправильно. Управління в суспільстві передбачає роз'яснення народові відповідного порядку, засвоєння правил поведінки.

Управитель має завойовувати довіру народу та дотримуватися трьох умов:

- 1) невинно піклуватися про людей;
- 2) твердо дотримуватися норм ритуалу, церемоніалу;
- 3) постійно самовдосконалюватись.

Конфуцій обстоював старі традиції та звичаї, категорично заперечуючи будь-які зміни в управлінні країною, зокрема перехід в управлінні з дотриманням традицій на управління на основі закону. Він різко висловлювався проти Цзи-Чана, головного міністра царства Чжен, який підготував кримінальний кодекс, відмовившись від суду на основі звичаїв і ритуальних настанов. Конфуцій сповідував ідею покірності – зверху донизу. Це і покірність у сім'ї, і покірність у державі.

Послідовником Конфуція був Мен-Цзи, якого називають проповідником «освіченого деспотизму» та хранителем спадкової аристократії. Цей мислитель стверджував, що народу заборонено навіть виголошувати такі слова, як «державне управління», «соціальне облаштування», адже це є злочином для тих, хто посідає низьке становище, а розмірковує про високі речі.

Противником Конфуція та його послідовників був Мо-Цзи, який пропонував такі принципи власного вчення:

- 1) ушанування мудрості;
- 2) ушанування єдності;
- 3) усезагальна любов;
- 4) несприйняття нападів;
- 5) економія у витратах;
- 6) економія під час похоронів;
- 7) воля неба;
- 8) духобачення;
- 9) заперечення долі;
- 10) неприйняття музики та веселощів.

Мо-Цзи вперше в історії запропонував теорію договірною походження держави та влади, коли влада належить наймудрішій людині, незалежно від її статусу.

Наприкінці правління Чжоуської династії формується філософська школа законників, або легістів. Вони не підтримували пережитки родових відносин, спадкової аристократії, запропонувавши теорію державного управління у відповідності й на підставі законів. Закони трактували як обов'язкові для всіх і такі, що заперечували привілеї та імунітети. Хань Фей-Цзи (один із фундаторів школи легістів) зазначав, що закон передбачає два аспекти – винагороду й кару.

Водночас доцільно більш карати, ніж винагороджувати. Легізм був означений круговою порукою та всезагальним слідкуванням і доносництвом, що мали забезпечити єдність держави, зміцнити владу правителя. У легізмі значну увагу було приділено господарській функції держави, підтриманню землеробства, контролю за мірами й цінами на ринку, створенню сильної армії. Легісти запозичили також ідею Мо-Цзи про договірне походження держави.

Серед відомих китайських мудреців цієї епохи слід відзначити Лао-Цзи, вчення якого має важливе значення не лише для філософії загалом, а й для філософії права (наприклад, вчення про два Дао й добродійність, благодать про пізнання Дао як осягнення безсмертя тощо).

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що основою стародавньої східної, а пізніше – європейської та світової філософії права, є недостатньо диференційована релігійна, філософська й правова думка стародавніх цивілізацій в Індії, Єгипті, Месопотамії, Ірані, Ізраїлі, Китаї. Нині, в умовах інтенсивного онтологічного та гносеологічного синтезу, коли завершується спіраль історичного розвитку земної цивілізації тривалістю п'ять-вісім тисячоліть, а на рівні світогляду окремі сфери осягнення дійсності (релігія, філософія, мистецтво, наука, право) постають як невід'ємні, системно взаємозв'язані (з тенденцією до цілісності), досвід першого етапу становлення суспільства, держави та права має беззаперечну цінність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія мирової філософії: Древній Восток / отв. за вып. Ю. Г. Хацкевич. – Минск : Харвест ; М. : АСТ, 2001. – 992 с.
 2. Закони Ману / пер. С. Д. Эльмановича. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 496 с.
 3. Історія вчень про право і державу : хрестоматія [для юрид. вузів і ф-тів] / уклад., заг. ред. Г. Г. Демиденко. – 2-е вид. допов. і змін. – Харків : Легас, 2002. – 123 с.
 4. Сарвепалли Радхакришнан. Индийская философия / Радхакришнан Сарвепалли. – М. : Акад. проект : Альма Матер, 2008. – 1007 с.
 5. Хрестоматія з історії політичних вчень : [посібник] / упоряд. та авт. комент. О. М. Уривалкін. – Київ : Дакор ; КНТ, 2008. – 456 с.
 6. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних раїн : навч. посіб. [для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів] : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Київ : Ін Юре, 1998. – Т. 1. – 504 с.
-